

Pagulastudengist Taani arhivaariks

XIII

Vello Helk

Tagasisivaade ja epiloo

Sellest on möödunud üle 47 aasta, kui algas mu põgenemistee Krivasoost, mis viis mu lõpuks üle Poola ja Saksamaa Taani kuninga tiiva alla, kuhu ehitasin endale kena pesa. Olen eespool katsunud kirjeldada tähtsamaid seiku oma eluteest Taanis, aga eks ole nii mõnigi neist ununenud ja võib-olla on mälu ka ühte või teist üksikasja muutnud.

Ajaloolasena tunnen ja tean mälestuste laadi. Need on isiklikud, nähtud oma vaatevinklist, oma saba kergitavad – neid ei saa kasutada isoleeritult, vaid tuleb teiste allikatega võrrelda. Loomulikult on igauhe elus ka väga isiklikke episoodide, mis ei võimalda võrdlusi. Üldiselt kulgeb inimelu kaasaja taustal, sellel on suur tähtsus ja mõju.

Olen oma sõpradele alati rõhutanud, et olen Teise maailmasõja toode. Kui seda sõda poleks tulnud, oleks minust parimal juhul saanud keskpärane gümnaasiumiõpetaja mõnes Eesti provintsilinnas. Olen olnud teadusjanuline, kuid ei pea ennast eriti andekaks. Mul on olnud elus parasjagu õnne. Mind saatis sõjas kaitseingel, kes lasi kõik kuulid ja killud minust mööduda. Mu kõrval langes võitluskaaslasid, aga ise tulin iga kuulirahe alt kriimustuseta välja. 1944. a. septembris põgenedes polnud mul kaasas kaarti ega kompassi, seadsin oma sammud vaistlikult ning pääsesin metsast ja hädaohtudest välja. Sama kehtib minu Poola jalamatka kohta 1945. a. jaanuaris, siis olin aga koos oma väeüksusega.

Olen vahel irooniliselt lisanud, et peaksin vist oma Taani karjääri eest tänulik olema Stalinile ja Hitlerile. Nende sõjaline kokkupõrge pani

ju sellele aluse. Ma pole aga suutnud unustada neid, kellel pole olnud samasugust õnne, keda viidi Stalini ajal vastu tundmatule saatusele Siberis, kes hukkusid seal laagrites või langesid, püüdes tõrjuda uut okupatsiooni. Püüdsin siin selgitada Eesti kurba saatust nii nende nimel, kelle suu on igaveseks suletud, kui ka nende eest, kes olid sunnitud vaikima.

Taani sattumine oli juhuslik. Siin kohtasin häid inimesi, kes olid valmis mind aitama – ja seda nad ka tõhusalt tegid. Olen nimetanud ainult üksikuid, kelle panus mu saatuse kujunemisel on olnud otsustava tähtsusega. Peale nende olen kohanud paljusid teisi, kes on mind samuti lahkelt ja armastusväärselt kohelnud ja mu samme suunanud.

Moster ja tema perekond võtsid mind kui oma liiget – olin Mosteri paljudele nõbudele nagu nende poolnõbu. Mosteri tutvusringkonnas koheldi mind niisama lahkelt. Tema lähemad lapsepõlvesõbrannad, kellega ta harilikult koos reisib: Anna Petersen (hüüdnimega AnnaP) ja Mary Møller (tädi Mary) võtsid mind samuti oma perekonnaringis hästi vastu – õppisin nendegi arvukat sugulasperet tundma. Nüüd on nad kõik elust lahkunud. Esimesena varises manalasse AnnaP, siis 1973. a. Moster – paar kuud pärast minu 50. sünnipäeva, mis puhul ta koos tädi Maryga meid Birkerødis külastas – ta oli ka väikese Uno ristiema. Kõige kauem elas tädi Mary, keda me tema vanapõlvkodus Haderslevis nii mõnigi kord külastasime, kui olimes teel Annemarie vanemate juurde Skeldesse. Ta sulges oma silmad jäädavalt 1990. a., lühikest aega enne oma 90. sünnipäeva.

Pärast Mosteri surma jäid mu kindlaks ühenduseks tema perekonnaga Jens Ejner ja Signe. Jens Ejneri viimane pastoriametikoht oli Tommerupi koguduses Füüni saarel. See asula paikneb meie Lõuna-Taani sõidutee ligidal, nii et sinna pöikasime tihti sisse. Meid kutsuti harilikult ka perekondlikele koosviibimistele. Oli sünnipäevi, aga ka laste pulmi – ja lõpuks matuseid. Jens Ejner siirdus südamehäirete tõttu varakult pensionile. Nad kolisid tema vanemate majja Røddingis, kus me neid paar korda külastasime. Kui me paari aasta eest ühelt külastuselt tagasi jõudsime, võttis meid kodus olev Uno vastu teatega, et Jens Ejner oli surnud meie lahkumise järel südamerabandusse. Siis tuli jälle matusetee jalge alla võtta. Pärast seda kolis Signe tagasi Tommeruppi. Ta ostis sinna omale maja, sest seal elas ta vanem poeg Mogens abikaasa ja lastega. Peale Mogensi on tal veel kolm last – kõik abielus, nii et Signel on

vanaemana palju tegemist. Signe kaudu hoiame kontakti tema suure perekonnaga.

Otsustava tähtsusega olid mulle mu ülikooliaegsed sõbrad. Olin ju kaotanud sidemed oma noorpõlvtega, aga siin võeti mind vastu uute sõprade ringi. Sain oma kadumäläinud noorusaastaid natuke tasa teha – tunda elamusi, teha rumalusi ja saada neid kogemusi, mis kuuluvad nooruse juurde. Selmet hakata kuskil Kanadas või Austraalias metsatööl uut elu rajama, sain jääda oma kodumaa lähedale, rahva hulka, kelle mentaliteet ei tundunud mulle võõras. Taanlaste hulgas polnud raske kohaneda, sest ma leidsin nad olevat otsekohesed ja lihtsad – südamlikult viisakad.

Ülikoolis polnud mul algul õiget sihti ega suunda. Tahtsin vaid midagi õppida – eks siis hiljem näe, kuhu see välja viib! Otsustava tõuke mu teaduskarjääriks andis kohtumine Vello Saloga 1951. a. suvel Stockholmis. Tema kaudu pääsesin ajalooallikate juurde, mis kindlustasid mulle teadusliku aluspõhja, andsid mulle ajaloovallas uute andmete avastaja ja nende avaldaja maine. Kui tee oli kätte juhutatud, siis järgisin seda ja leidsin ka huvitavaid kõrvalteid – sain näiteks pioneeriks reisialbumite uurimise alal.

Sain endale töökoha, mille poole ma olin pürginud – heade töötulemustega. Mu töökoht oli soodsate palgatingimustega, see võimaldas juhtida isikliku elu korralikele rööbastele ja luua heaks perekonnaeluks vajaliku kindla majandusliku põhialuse. Ainult mu Riigiarhiivis töötamise algaastatel tuli meil olla väljaminekutega veidi kokkuhoidlikum, aga juba paari aasta möödudes oli meil alati rahalist ülejääki. Luksuslikku elustiili me armastanud pole. Oleme elanud lihtsalt, kuigi meil on olnud kõik vajalikud olmemasinad ja aparaadid.

Oleme kasutanud häid võimalusi reisimiseks. Meil olid head suhted Annemarie muusikakolleegidega Saksamaal, Austrias ja Šveitsis. Nende pool oleme veetnud nii mõnegi kena päeva. Sel kombel on ka Uno lapsena palju reisinud. Ma kasutasin tihti peale juhust mõne arhiivi või raamatukogu külastamiseks, sel ajal oli Annemariel peale Uno seltsiks omad tuttavad. Uno esimene suurem reis koos meiega suundus Tribergi Schwarzwaldis, kus nautisime puhast ja värsket mäestikuõhku. Hiljem oli ta kaasas paljudel reisidel, nagu Münchenis, Viinis, Veneetsias, Roomas ja mujal. Ühel suvel tegime pikema reisi Šveitsis, peatudes esialgu ühe Annemarie sõbranna mägisuvilas (*chalet*) Wildhausis, kus suurim vaatamisväärsus on reformaator Ulrich Zwingli sünnimaja. Seal tegime väljasõite, olime

Liechtensteinis, kus uurisin vürsti raamatukogu, ja leidsime ka tee Säntise (2500 m) tippu. Hiljem tegime ringi üle Luzerni ja Berni Baselisse. Kodus on maja ja aed nõudnud tööd ja tegemist. Kuulun “öökulli-inimeste” liiki – töötan kõige paremini öhtuti ega armasta väga vara üles tõusta. Varane ülestõusmine oli mulle probleemiks juba karjasepõlves, aga nüüd sain asjad nõnda korraldada, et mu töö algas alles kella 10 ajal. Siis sain öhtuti kauem üleval olla ja pääsesin hommikusest tunglemisest rongis.

Hea majandusliku järje tõttu polnud meil vaja mingit pere-eelarvet koostada. Meil oli sularaha jaoks teatav panipaik, kust igaüks võis võtta ning kasutada vajaduse ja oma parima äranägemise kohaselt. Suuremate ostude puhul pidasime ühiselt nõu. Kui Uno läks gümnaasiumi, tutvustasime teda selle süsteemiga, mida ta ka siitpeale kasutas – ta ütles iga kord, kui võttis mingi summa, ega kuritarvitanud meie usaldust. Kuna keegi meist raha asjatult ei raisanud, siis oli lihtne sellist moodust praktiseerida. Minu ülesandeks on olnud kanda selle eest hoolt, et sularaha tagavarad kodus ei lõpeks. Nüüd on meil küll krediitkaardid, millega saab hõlpsamalt sisseoste teha.

See on ainult väike näide meie lihtsast igapäevaelust. Muidugi on olnud ka probleeme, rohkem aga kartusi nende ees. Murega jälgisime Uno koolikäiku, mis langes aega, mil pedagoogide seas vohasid igasugu pahempoolsed moevoolud. See rikkus nii mõnegi noore elutee. Uno taani keele õpetajanna polnud küll enam väga noor, aga ta tahtis noortest agaram olla. Kui lapsed kooliteed alustades tundsid tähti – ja mõned oskasid koguni lugeda –, siis pandi seda vanematele väga pahaks. Kirjutamist alustati suurte trükitähtedega – see olevat lastele kergem! Kirjatähed olevat trükitähtedest liiga erinevad – võib-olla mõni ei saa aru? Niisiis kirjutasid nad trükitähtedega kolm-neli aastat – alles siis hakkasid kirjatahti õppima. Aga mitte nagu varem – algul tähtede põhikujude sujuvat sidumist harjutades, vaid kohe sõnu ja lauseid kirjutades. Selle tulemusel pingutasid lapsed end liiga palju ja enamiku käekiri kujunes sellise ülemineku tõttu kramplikuks – nurgeliseks ja halvasti loetavaks. Ei pandud ka rõhku õigekirjutusele. Kirjandites ei parandatud ortograafilisi vigu, sest see võinuks tekitada lastes alaväärsustunde. Nii kirjutas igaüks oma äranägemise järgi. Kui ma ükskord vanemate koosolekul katsusin seletada, et ortograafiareeglid on omal ajal tehtud keelepruugi lihtsustamiseks ja üksteisest paremini aru saamiseks – samuti ka teistes keeltes suhtlemiseks –, arvati mind tagur-

Minu noorpõlvkodu
Pööni-Jaagupi talu
Pööni külas Tsooru
vallas (praegune
Viirapalu küla Antsla
vallas).

laste hulka, kes tahavad lapsi sundida ja nende iseseisvust pidurdada. Praegu on küll teistsugune hoiak, aga vahepeal on pool põlvkonda nende eksperimentide all kannatanud.

Matemaatikas valitses tookord hulgateooria. Mitte ükskordüks ja täpsed tulemused, vaid nõnda, et kaks korda kaks polnud mitte neli, vaid rohkem kui kolm ja vähem kui viis! Kõige tähtsam oli tulemuse suuruse hindamine. Polnud kodulugu, ajalugu ega geograafiat – kõik oli löödud ühte patta õpetaja parima äranägemise kohaselt. Selles pajas keedeti kummalisi suppe. Nii tegeldi ükskord terve õppeaasta selle sega-aine tundides ainult Hiinaga – kultuurirevolutsiooni hilgavate tulemustega. See läks õpilastele pikapeale igavaks, kuigi neile näidati ilusaid pilte ja propageeriti selle maaga tutvumist. Igal reedel algas õppetöö klassitunniga, kus õpilased pidid koos hubaselt mõnulema. Seda aga ei saa ju käskluse peale teataval kellaajal teha! Üks edumeelne klassijuhataja, kes muidu oli väga õpilaste tahtevõime arendamise pooldaja, pani poisid ja tüdrukud paaris istuma. See pealesunnitud sugupoolte vastastikuse tundmaõppimise katse läks aga luhta, sest see probleem on hoopis intiimsemat laadi. Laulutunnis mängiti kogu aeg heliplaate – laste soovi järgi, nii et Uno lõpetas küll kooli ära, aga ei osanud ühtegi taani rahvalaulu ega ka populaarsemaid isamaalaule – ainult koosviibimistel õpitud labaseid joomalaule. Lapsena õppis ta natuke klaverit mängima, aga läks hiljem kitarrimängule üle, mida ta harrastab praegugi – on nähtavasti pärinud oma ema musikaalsuse.

Uno kooliskäik langes aega, mil mõned vaksapoolsete vaadetega kultuuritegelased propageerisid hašiši (marihuaana) tarvitamisvabadust. Selle kasutamine noorsoo hulgas mõnel määral leviski ja seetõttu oli meil alaline mure. Uno on aga kindla iseloomuga, talle need kombad külge ei hakanud. Nii tuli ta sellest mõjupiirkonnast puutumatult välja. Mõned ta klassikaaslastest proovisid hašišit ja ühele klassivennale lõppes see kurvalt – kena poiss läks hulluks. Uno on ka suitsetamise vastane ja pole suur kangemate jookide sõber. Võime rahulikult toidu juurde võtta pudeli õlut või klaasikese veini – Uno eelistab piima. Ainult pidulikel juhtudel sõprade hulgas ei ütle ta alkoholist ära. Uno eelistas sportimist – ta jalgpalliharrastusest on olnud eespool juttu. Koolis sai ta läbi keskmiselt – polnud just väga usin õppija, sest tal oli nii palju muid huve. Aga ega tal suuri probleeme ka polnud: lõpetas korralikult gümnaasiumi ja tal oli piisavalt hindepunkte tehnikaülikooli pääsemiseks. Selle lõpetas ta 1988. a. algul ehitusinsenerina. Töökoha saamine viibis, aga Uno kasutas seda ooteaega oma hariduse täiendamiseks Kõrgemas Kaubanduskoolis – rahvusvahelise kaubanduse alal. Aasta pärast sai ta töökoha Taani Asfalditööstuste Uurimiskeskusse, kus ta tegevusalaks on dokumentaalinformatsioon, mis pole küll ta õpitud eriala, aga ta saab sellega nähtavasti hakkama ja see võimaldab luua häid kontakte, mitte ainult Taanis, vaid eriti välismaal. Tal on Lyngbys (Bredes) küll oma väike korter, kuid tihti on ta meie söögilauas külaline ja kasutab vahetevahel oma siinset tuba. Ta aitab

70. sünnipäeva tähistamisel 23. septembril 1993. aastal Tartu Ülikooli rektori kabinetis. Vasakult Pärtel Piirimäe, Helmut Piirimäe, Krista Piirimäe, Vello Helk ja Evald Kampus.

ka mul maja ja aeda korras hoida. Mina siis loen mõnikord vastutaks tema artiklite korrektuuri ja annan ajaloolast nõu.

Meil pole Unoga olnud poliitilisi vastuolusid. Meie kodu vaimus on Uno omandanud maailmavaate, mis mõistab hukka kommunismi nimel inimeste orjastamise. Ta on pärinud minu immuunsuse kenade sõnakõlksude vastu, olles oma noorusliku energiaga võib-olla veelgi ägedam selle süsteemi vastane kui ma ise. Loomulikult on meil olnud erinevaid vaatekohti, sest tal on natuke rohkem optimismi kui minul. See kehtib peamiselt tehnika arengu suhtes ja selles, kuidas see mõjutab inimkonna tulevikku. Vanemad ongi sellises küsimuses harilikult pessimistlikumad, sest nende tulevik on ju seljataga. See pole meid aga tülli ajanud, vaid ainult sundinud mind kasutama oma argumentatsioonivõimeid ja värskendama aju.

Annemarie on kogu aeg olnud tegev muusikaõpetajana. Ta lõpetas Århusi konservatooriumi viiuli ja laulu erialal, aga pärast Århusi ooperikooris osalemist pole ta laulu harrastanud, küll aga viiulimängu, milles tal on ka õpetajakutse. Meie linnas, Birkerødis, on muusikakool, kus ta saab oma võimeid rakendada. Algul polnud viiulimängu õppimine kuigi populaarne, siis õpetas ta lisaks veel ka plokkflööti ja õppis ise ära kitarri, mis oli muutunud moeinstrumendiks. Hiljem õpilaste arv kasvas, eriti pärast jaapani Suzuki-süsteemi üleminekut. Selle süsteemi põhjal hakkavad lapsed juba nelja-aastaselt instrumentidel mängima, algul ilma nootideta, et nad süveneksid muusikasse vabamalt. Viimasel ajal on Annemarie ainult viiuliõpetusega tegeleenud. See sobib meie igapäevaelu hästi,

sest muusikatunnid on pärast koolipäeva – pärastlõunati. Annemariel on poolepäevatöö, mis jätab talle aega koduga tegelemiseks ja muude huvide viljelemiseks.

Me igapäevane elu on olnud stressivaba. Alati on olnud võimalus omavaheliseks rahulikuks vestluseks ja oleme saanud Uno eest korralikult hoolt kanda. Uno pole olnud sunnitud veetma suuremat osa oma ajast lasteaias või lastepäevakodus. Tal oli oma kodu naabruses alati mänguseltsilisi, kellega koos ta uitas ümbruskonnas, kus tookord veel olid põllud ja ehitusvabad alad. Seda lihtsat ja siiski põnevat lapsepõlve meenu tab ta praegugi.

Annemarie vanematest pole eespool pike-malt juttu olnud. Pärast abiellumist veetsime tavaliselt osa suvepuhkusest ning ka jõulu- ja lihavõttepuhkused nende juures. Nad olid oma Flensborgi fjordi äärses talu andnud üle Annemarie vanemale õele ja ta mehele. Ise ostsid nad omale vanaduspäevade koduks ruumika maja naabruses, Skelde külas. Selles majas käisime palju aastaid külas. Mu äi oli intelligentne ja tubli põllumees, ämm agar ja ettevõtlik perenaine. Sobisime hästi – tegime koos nii mõnegi kena väljasõidu ja osalesime paljudel perekondlikel koosviibimistel. Minu äial oli viis venda-õde, kes elasid kõrge vanuseni. See kehtis ka minu äia puhul – ta suri 1982. a., lühikest aega enne oma 90. sünnipäeva. Ta oli olnud juba mõnda aega haige, ja kui ma temaga viimati jumalaga jätsin, ütles ta mulle: “Sa oled olnud mulle hea väimees!” See oli mulle suur tunnustus, sest muidu oli ta kiitvate sõnadega väga tagasihoidlik. Ämma elu oli pärast abikaasa surma raske. Ta ostis väiksema maja vallakes-

kusesse Broageris, kus me teda vana kombe kohaselt külastasime ja kus ta 1985. aastal, pärast sapikivide eemaldamise operatsiooni suri. Meie ühenduseks perekonnaga jäid nüüd Annemarie õde ja õemees, kes andsid oma talu loomaarstist pojale ja ta sama ametit pidavale abikaasale üle ja ostsid endale Sønderborgi linna vanaduspäeviks maja. Pärast Annemarie vanemate surma oleme aga pidanud pühadepuhkusi kodus. Ainult suviti oleme sõitnud mõneks päevaks Lõuna-Taani, külastamaks mitte ainult Annemarie õde ja õemeest, vaid ka teisi vanu tuttavaid: näiteks Odenses ülikoolisõpra Taget, kes on seal professor, Tommerupis Signet ja Vejles ülikooli ühiselamukaaslast Erik Ude Jørgenseni, kes praktiseerib seal arstina.

Annemariel on ka sõpru ja tuttavaid, kellega ta on ühendust hoidnud vastastikku külas käies. Neid on tal eriti perekonnaringkonnas Lõuna-Taanis, aga ka Århusis, nimelt paar endist kolleegi kohalikust rahvamuusikakoolist. Neile lisanduvad välismaised tutavad Annemarie muusikaõpingute ajast Grazis ja samasugused tutvused mujal. Kõige tihedamini oleme külastanud tema Grazi kooliõde Emmy Hinkhoferit Münchenis. Emmy oli abiellunud ühe ehtsa baierlasega, elukutselt tisleriga, kes oli Teises maailmasõjas olnud lahingulennukis laskur ja pääsenud lennuki allatulistamisel üksnes puusavigastusega. Seetõttu on ta sõjainvaliid, aga see pole teda takistanud töötamast. Hinkhoferid on väga agar ja südamluk perekond. Neil oli kuus last, aga üksainus poeg. See ainuke poeg pörkas kord puhkusel olles mootorrattaga sõites vastutuleva autoga kokku ja sai surma koos tagaistmel istunud noorema õega. See traagiline sündmus oli Hinkhoferite perele raske hoop. Oleme mitu korda viibinud pikemat aega nende pool, ka seoses minu reisialbumite uurimisega – kui mina sõitsin ringi, siis oli Annemarie nende juures. Teine lähem tutvus oli Annemariel Šveitsist, Vreni Müller, kelle mees sai põllumajandusprofessoriks Stuttgardis. Külastasime neid ükskord, kui olin Stuttgardis reisialbumeid uurimas. Müllerite abieluvahekord oli tookord pingeline – varsti nad läksidki ka lahku. Vreni oli viiuldajana üsna suurte ambitsioonidega ja ka palju komplitseerituma iseloomuga kui otsekohene, lahke ja südamluk Emmy. Olen varem maininud meie puhkust Vreni mägimajas Wildhausis. Vrenil oli kolm last, aga ka temal sai üks tütar autoõnnetusel surma. Meil oli omal ajal hea meel, kui Uno väike mootorratas ära varastati ja ta jälle jalgrattaga leppis.

Oma teaduskontakte olen juba kirjeldanud.

Neid on mul olnud rohkem välismaal kui Taanis. Mu uurimistööde teemad on olnud rahvusvahelist laadi, kuna Taanis oli vahepeal moes kas oma nabanööri uurimine või marksistliku terminoloogiaga targutamine. Ma pole kirjutanud põhjalikke, targasti kõlavaid analüüse, vaid taotlenud valgustada endisaegset elu ja sündmusi, püüdes seejuures mõista tolleaegsete inimeste tausta, nende hingeelu ja motive. Oleme ju kõik oma kaasaja kammitsas, tihti peale ühekülgsed ja tagantjärele targad. Mind on hämmastanud mõne ajaloolase etteheited paari-kolme sajandi eest valitsenud kuningatele – et neil puudunud sotsiaalne mõistmine. Samal ajal unustati etteheited kaasaegsele Nõukogude Liidule ja teistele nn. sotsialistlikele maadele nende rõhumispoliitika pärast – seda peeti koguni õigustatuks.

Teadus on rahvusvaheline, kuigi Nõukogude Liidus ei tahetud seda taibata. Aga oma teadlaste kontaktipüüdlusi ei suudetud alla suruda. Eks käinud ka Taani Riigiarhiivis kolleege raudeesriide tagant. Kõige julgemad olid poolakad, kes rääkisid muuseumis väga head saksa keelt, mille üle taanlased imestasid. Nad tahtsid poolakatega meelsamini suhelda inglise või prantsuse keeles. Kui ma oma poola kolleegidega rääkisin ja jutt langes mõne poola ajaloolase peale, oli alati nende kõige suurem tunnustus: “See mees pole marksist.” Poolakad olid oma arvamusalaldustes väga julged.

Minu osakonnas käis kord eraarhiivide kogumisega tutvumas üks Jugoslaavia naisarhiivaar. Ta imestas selle üle, et poliitikud usaldasid meile oma pabereid – nende maal said arhiivid ainult konfiskeeritud eraarhiive. Keegi ei tahtnud oma pabereid vabatahtlikult loovutada, sest kardeti, et vaadete muutumisel ja võimu vahetamisel võib eraarhiive kasutada süütoenditena.

Üliõpilaste reisialbumite uurimise probleeme teispool raudeesriiet olen juba eespool maininud. Mulle meenub üks seik, mis aitas mul Ida-Saksamaal natuke soosingut saavutada. Mu uue osakonna korraldamata aktide hulgast leidsin 1975. a. mõned kirjad, mille saatjaid polnud nimeliselt kindlaks tehtud. Mul oli sellel alal tekkinud juba detektiivi kuulsus, kuna oskasin dešifreerida raskesti loetavaid sõnu ja allkirju. Sellele aitas kaasa mu visuaalne mälu. Kui olin mõnda raskestiloetavat, aga kindlakstehtud allkirja kord näinud, salvestasin selle oma mällu ja võisin ta sealt igal ajal vajalikuks võrdlemiseks mäluekraanile esile kutsuda. Siin oli osaliselt tegemist natuke teist laadi probleemidega. Mainitud kirjade hulgas oli kolm, mis olid os-

tetud pärast Teist maailmasõda ühelt Londoni oksjonilt – konvoluudis, mis peamiselt sisaldas Taani kuningate kirju. Need olid saksakeelsed, allkirjaga “Th. F.”. Keegi polnud varem osanud nende kirjutajat identifitseerida. Neid kirju vaadates tuli käekiri mulle tuttav ette ja pärast lühikest mõtlemist manasin oma mälu kraanile saksa kirjaniku Theodor Fontane käekirja, mida olin ülikooliõpingute ajal ühes õpperaamatus näinud. Kontrollides selgus, et mu mälu mind ei petnud. Kuidas olid need kirjad Londonisse sattunud? Selgus, et Fontane perekonna arhiiv oli Teise maailmasõja ajal olnud evakueeritud, aga sõja lõpupäevil evakueerimiskohas ära rüüstatud, nii et paljud kirjad olid läinud kaduma. Suuremat osa säilinud kirjadest säilitati nüüd Ida-Berliinis paiknevas Fontane-arhiivis. Saatsin sellele arhiivile kirjade koopiad, mille abil õnnestus kindlaks teha nende kuuluvus Fontane perekonna arhiivi. Minu ettepanekul andis Taani Riigiarhiiv välisministeeriumi kaudu nende kirjade originaalid üle Fontane-arhiivile. Vastutasuks soovis see arhiiv midagi minu heaks teha. Kasutasin juhust andmete pärimiseks Ida-Berliinis leiduvate üliõpilaste reisialbumite kohta, mida mulle ka lahkelt anti. Varem polnud mu järelepärimistele üldse vastatud.

Mulle on olnud väga oluline kirjaside kodumaaga. Olen maininud oma kirjasõpru, kellele sain osutada teaduslikku abi ja kes mind olude kohaselt püüdsid aidata, mulle omakorda andmeid ja materjale hankides. Nende kaudu sain hea pildi kodumaa raskest olukorrast, aga ka heast tahtest elust läbi võidelda, edasi elada ja kasutada selleks oma vähesed võimalusi.

Pole olnud puudus kutsetest Eesti külastamiseks. Olen ses suhtes olnud konsekvantne. Nii kaua kui olin Taani riigi teenistuses – nii-öelda riigisadaluste valvur, ei soovinud ma raudeesriide taha minna. Seal võidi seda ära kasutada propaganda huvides ja heita mu nimele Taanis kahtlusvarju. Kui Taanis oli mulle avaldatud nii suurt usaldust, ei tohtinud ma ise anda põhjust enda kahtlustamiseks. Pärast pensionileminekut oli mulle vastumeelt minna oma kodumaale üle Nõukogude Liidu piiri, läbi umbkeelsete isikute kontrolli. Ka ei tahtnud ma minna Nõukogude saatkonda viisat taotlema.

Samal ajal saan aru, et nii mõnelegi teisele on isiklik kontakt Eestiga olnud hädavajalik ja koguni soovitatav. See kehtib eriti nende puhul, kel pole olnud propagandistliku kuritarvitamise hädahoitu, kellel on olnud sugulasi ja omakseid, kellele nad said viia väikese puhangu Lääne vabadusest, ja lõpuks on see olnud tarvilik noortele,

kes Eestist ainult oma vanematelt on kuulnud. Neile on olnud vaja isiklikke muljeid, teistele on kohtumised toonud kaasa palju masendust.

Olen jälginud mure ja lootusega sündmusi kodumaal. Püüan aru saada Kodu-Eesti probleemidest, aga see on üsna raske – võib-olla niisama raske, kui kodueestlastel on mõista meie elu. Siberi kannatuskooli läbi teinud kooliõde Tiia konstateerib, et elame vist nagu eri planeetidel. Nõrdimust tekitab asjaolu, et Eestis on ikka eesotsas endised tegelased, kes püüavad rahvast veenda selles, et polegi teisi, kohasemaid isikuid. See on pahaendeline märk, aga veel on võimalusi arenguks paremuse poole – loodetavasti ei lase rahvas endaga kogu aeg manipuleerida ega end ninapidi vedada. Nõukogude süsteem on hävitanud suurema osa endise Eesti eliidist. Seda on asendanud kompartei nomenklatuur, kellel on teised eelistused: vaimu asemel võim, millest pole kerge loobuda. Nii tuleb arvestada üsna pikaajalise üleminekuperioodiga, mille kestel rahvas saaks vabaneda mentaalsest okupatsioonist.

Olen küll Taani kodanik, aga südames alati eestlaseks jäänud – ükski paber ei saa anda mulle teist rahvast. Pealegi pole ma loobunud Eesti kodakondsusest, mul on ka 1947. aastal Londoni Eesti saatkonna poolt välja antud pass. Taani kodanikuna on mul turvalisust ja varjupaik – olen siin veetnud üle 2/3 oma eluajast ja siin sulen arvatavasti ka oma silmad. Olen võib-olla lapsest saadik olnud Taani jaoks programmeeritud? Näiteks olen Eesti mõiste kohaselt olnud pudikeelne – sain hääldada ainult kurgu-r-i, mis siin on normaalne hääldamine.

Mu elu Taanis on kulgenud sujuvalt, võib-olla välja arvatud viimased aastad, mil mul tekkis arusaamatusi kõrvaarstidega. Mu töökoha viimaste aastate probleemid pole mind tõkestanud, võib-olla koguni vastupidi – edasi viinud. Kuna ma pole Riigiarhiivi juhtkonnas aktiivselt rakendatud, on mul jäänud palju rohkem aega oma osakonna ja enda teadushuvide hooldamiseks. Olen saanud viljelda oma rahvusvahelisi kontakte ja tegeleda ka Eesti teemadega – see on pakkunud mulle rahuldust.

Kõik mu kavatsused pole loomulikult täitunud ja see kehtib eriti mu Eesti-teemaliste uurimuste kohta. Sellepärast on mul eriline rõõm, et nüüd saavad nooremad jälle vabalt ja mitmekülgset meie kodumaa ajalugu uurida, ilma ideoloogiliste kammitsateta. Olen eriti püüdnud toetada Tartu ajaloolast Arvo Teringut, kes tegeleb 17. sajandi haritlaskonna kujunemise uurimisega. Oma suhteid temaga olen juba eespool maininud.

Olen palju aastaid kogunud andmeid Eesti

vanemate trükiste kohta Kopenhaagenis. Oma märkmete põhjal kirjutasin sellel teemal artikli eesti keeles ajakirjale Tulumuld ja taani keeles Taani Kuningliku Raamatukogu aastaraamatu jaoks. Viimane artikkel ilmub aastaraamatus, mis on pühendatud endisele riigibibliotekaarile Palle Birkelundile tema 80. sünnipäeva puhul.¹ Saan talle sel kombel tänu avaldada – Birkelund on mind kõigiti soosinud ja kasutanud tihtipeale konsultandina. See on tema teene, et ma mainitud teemaga umbes 10–15 aasta eest hakkasin tegelema. Tookord oli üks läti bibliotekaar Göteborgist koostanud nimestiku Baltimaade kirjandusest Taani Kuninglikus Raamatukogus. Birkelund saatis selle mulle seisukoha võtmiseks. Kontrollides leidsin, et selles peaaegu puuduvad väljaanded Eesti keskaja ajaloo kohta, kuna need on registreeritud Taani ajaloo rühmas – Põhja-Eesti kuulus ju ajavahemikul 1219–1346 Taanile. Ka polnud selles nimestikus mõnda Eesti vanemat trükist, näiteks kolme unikaalset aabitsat 17.–18. sajandist (üks samaaegne läti aabits oli siiski sees). Juhtisin sellele puudusele tähelepanu. Ma ei saanud nimestiku publitseerimist esitatud kujul soovitada, see nõudis täiendamist. Pakkusin koguni selleks oma abi. Nimestiku koostaja aga vihastas mu peale ja sõimas mind kommunistide agendiks, kes pahahtlikult tema tööd saboteerib! Sel kombel ei saanudki kahjuks publitseerimisest asja.

Olen korduvalt juhtinud kodumaa uurijate tähelepanu nendele vanadele eesti aabitsatele ja saatnud Eestisse neist koopiaid. Nende ajalise määratlemisega on probleeme, mida kõige paremini saab selgitada originaaleksplare kasutades. Olen nende mitmesuguste hüpoteeside kohta oma Tulumullas ilmunud artiklis sõna võtnud, aga ma pole selle ala eriteadlane. Sellepärast oli mul hea meel, kui sain ühenduse Eesti uurija Liivi Aarmaga, kes tegeleb kirjaoskuse uurimisega vanema aja Eestis. Ta sai hiljuti stipendiumi Rootsi, aga enne seda käis ta Saksamaal loengut pidamas. Ta tee Rootsi kulges Kopenhaageni kaudu, nii et ta sai meie kodus peatuda ja raamatukogus neid kukeaabitsaid näha. Sain nende uurimisest vabaks – lasen neil kukkedel olla tema kanalas! Teiste vanemate Eesti trükiste kohta olen saatnud andmeid ja koopiaid Eesti rahvusbibliograafia koostajale Endel Annusele.

Esimesel Eesti külastusel koos Annemariega 1993. a. juunis Tallinna raekoja ees.

Mu huvialaks on olnud ka Taani Riigiarhiivis säilinud Saaremaa aktid. Olen saanud nende kohta järelepärimisi, olen neid eriti läbi töötanud Leo Tiigi jaoks, keda huvitasid Saare-Lääne piiskopkonna materjalid. Koostöös Ilmar Arensiga on mul olnud nende aktidega tegemist ja eks ole teisedki saanud neist mõne koopia või viite. Olen varem maininud oma kavatsusi Saaremaa taaniaegse haldusajaloo suhtes, mis kahjuks kunagi ei teostunud. Sellepärast oli mul eriline rõõm, et Hain Rebas professorina Kielis on nii mõnegi oma üliõpilase Eesti teemasid käsitlema suunanud. Nende hulgas on üks – Volker Seresse – just kirjutamas doktoritööd Saaremaa haldusest ajavahemikul 1583–1613, mis on keskne periood üsna hea allikmaterjaliga. Hain saatis ta juba alguses minu juurde, nii et mul on olnud hea võimalus teda juhendada. See töö on sundinud mind oma teadmisi, muljeid ja kogemusi kokku võtma ja tema informeerimiseks paberile panema. Sel kombel pole mu aastatepikkune tegelemine nende aktidega olnud päris asjatu.²

¹ Nogle sjældne estiske tryk og unika i Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket (Fund og Forskning XXXI, København 1992, lk. 57–74). Samal teemal: Estica-trükiseid Kopenhaagenis ja mujal (Tuna 2000, nr. 2, lk. 61–71).

² V. Seresse. Des Königs "arme weitabgelenne Vntterthanen". Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613. Frankfurt am Main, 1996.

Võru Gümnaasiumi
1943. aasta lennu
vilistlased 25. juunil
1993. aastal Võru pargis
Kreutzwaldi ausamba
ees.

Olen oma tagasivaatlike märkmetega jõudnud oleviku piiridesse. Pean hakkama lõpetama. Olen püüdnud oma muljeid kirja panna avameelselt, mainida ka negatiivseid tööku. Nii negatiivsed kui ka positiivsed elamused on mu elu kulgemises osad, millest koosneb mu elurada – alati just mitte roosiline, aga tagasivaates suhteliselt vähe okkiline. Eks ole olnud pettumusi, millest kõige teravam on olnud kauaaegne kodumaakaotus. Selle hüvituseks olen saavutanud Taanis rahvusvahelise tunnustuse, mis tuleb võib-olla kasuks ka mu kodumaale. Taanlased on üldiselt kohelnud mind väga hästi, mind ergutanud ja edutanud – ma pole kunagi nende seas olles märganud, et mind peetakse välismaalaseks. Mu kaastöölised väidavad, et nad on mu aktsendiga nõnda ära harjunud, et nad selle peale ei mõtle ja et see neid sugugi ei sega. Et ma kirjast valdan taani keelt rahuldavalt, see on olnud mu teoste arvustajate üldhinnang. Olen tihti peale korrigeerinud oma nooremate kaastööliste kirjavisandeid, kuna nende õigekiri ja väljendusviis jätavad palju soovida – see on kooli süü. Keeleoskus kergendab kontakti ja omavahelist arusaamist. Olen eelistanud hoida end tagaplaanile – pole kunagi etteotsa trüginud.

See siin on olnud kiirrännak läbi mu elutee viimase 47 aasta. Ma pole kunagi oma päritolu unustanud, ka mitte oma emakeelt, kuigi mu igapäevane keel on olnud peamiselt taani keel. Ükskõik kas ma olen olnud stipendiaadina Vatikani või uurimisreisidel mujal, kas ametliku Taani esindajana rahvusvahelistel kongressidel või kuninganna juures audientsil Dannebrogi

ordu rüütliks nimetamise eest tänamas – ikka olen rõhutanud oma eesti päritolu. Kuigi, olles Taani kodanik ja kõrgem riigiametnik, olen nagu paljud mu saatusekaaslased paguluses ühtlasi lugenud oma kohuseks olla vaba Eesti saadik.

Mu pagulaspäevad algasid murelikult. See mure kadus mu igapäevases isiklikus elus, jäi aga püsima kodumaa saatuse suhtes. Nüüd on see ümberpöörduvalt – kodumaa saatuse oigeteel, aga mu enda isiklikku elu varjutab kuulmise kaotus koos sellega kaasnevate komplikatsioonidega, mis takistab mu edaspidist aktiivset tegevust. Ka sellega pean leppima – ei saa ju alati oodata saajaprotsendilist soovide täitumist. Pealegi on üks inimelu ainult väga pisike lüli rahva jätkuvas ketis, üks rakuke, mis hääbub ja kaob, kuna rahvas elab ja jätkab oma arengut. Olen oma tegevusega püüdnud anda väikese panuse selle arengu huvides. Kas sellest on olnud mingit kasu, jääb teiste otsustada.

Mul on kahju nendest koolivendadest-õdedest, kes pole saanud oma võimeid rakendada, kelle elu Nõukogude süsteem on hävitanud. Minu 1943. a. Võru Gümnaasiumi lõpuklassi 38 abiturientidest pääsesid välismaale ainult kaks: peale minu Heino Arras USA-s. Nii mõnedki mu klassivennad on jätnud oma elu Teise maailmasõja lahingutandritele. Meil mõlemal on hästi läinud, samas kui enamik kodumaale jäänutest on pidanud leppima oma haridusele mittevastava elukutsega. Mõned koolikaaslased on läbi teinud Siberi põrgu, teised on muul kombel hingeliselt ja füüsiliselt kannatanud. Nende hulgas oli meist andekamaid, aga Nõukogude

süsteemi eesmärk oli just andekamate iseseisvalt mõtlejate inimeste elimineerimine.

See süsteem, mille all ma ise aasta aega olen elanud, jättis ka kauaks jäljed mu hinge. Oma pagulasaastatel ärkasini öösiti nii mõnigi kord, sest nägin unes, et olen kodumaal ja et mul polnud sealt väljapääsu. See luupainajalik unenägu lakkas alles pärast "laulvat revolutsiooni" Eestis. Kui seda arvestada, et mu perekond kodumaal, mu lapsepõlvesõbrad ja -kaaslased – peaaegu kogu eesti rahvas – on pidanud seda painajalikku rõhumist nii kaua taluma, siis võib-olla mõistetakse selle süsteemi kohutavat mõju inimestele.

Ma pole otsest jälitamist märganud ega ka kartnud. Taanis oli eestlasi nii vähe, et Nõukogude luureteenistus võis mõne muu ülesandega tegelda. Sain vahetevahel – viisakalt ilma saatja aadressita – kellegi Rein Kordese poolt kirjutatud laimuraamatuid Eesti Vabariigi ja pagulaste kohta. Ka Taani eestlased said oma jao. Aktiivsemad olid tema järgi loomulikult USA CIA-agendid. Meie hulgas sai selle aunimetuse osaliseks Eesti Seltsi laekur Johannes Mereväli. Hoolimata ühe käe kaotusest töötas ta maalerina, sõitis autoga ning esindas meid tihti Rootsis ja Saksamaal, pälvides sellega erilist tähelepanu. Pärast "laulvat revolutsiooni" kerkis Kordese esile oma õige nime all ning avaldas Andrus Roolahena oma mälestused "Nii see oli..." (1990), mis pidid kujutama kroonikat ühte unustusteliiva maetud ajastust. Sellest tööst selgub, et tegemist on endise teoloogi ja Pätsu-aegse riikliku propagandatalituse tegelasega, kes on kõik muutused üle elanud – aga millise hinnaga? Nüüd jätkub tal häbematu mälestusliivas siblides nutta krokodillipisaraid kõigi nende heade inimeste pärast, kes Nõukogude süsteemi surve all on hukkunud.

Natuke luuretegevuse järele lõhnab üks müstiline sissemurdmine meie majja 1970-ndate aastate lõpul. Olime nädal aega sügispuhkusel Lõuna-Taanis. Tagasi tulles üllatas mind, et aeda viiv uks polnud lukus. Ringi vaadates selgus, et meil olid olnud kutsumata külalised. Kirjutuslaua sahtlid olid praakil, ainuke lukus olev sahtel lahti murtud, aga see sisaldas ainult Annemarie ja minu kirjavahetust. Võõras oli sisse pääsenud köögiaknast – ainuke aken ilma kahekordse kaitseriivita. Aga see oli ilusasti kinni pandud ja kuigi vahepeal oli olnud sajune ilm, polnud vaipadel jalajälgi. Ka ei õnnestunud avastada, mis oli sissetungijaid huvitanud. Nad polnud isegi oma vaevatuks tühjendanud pudelit õlut, veinist ja muudest jookidest rääkimata. Lauahõbedakapi sahtlid olid ka praakil, aga midagi polnud kadunud – ka sahtlites ei olnud midagi

segi aetud. Polnud vaja korrastamist, politsei ei võtnud vaevaks protokolligi teha ja kindlustuseltsil tuli tasuda ainult avatud akna kindlama riiviga varustamine. Politsei arvates olid sisse-murdjateks teismelised, kes otsisid sularaha, mida meil kodus ei olnud. Kirjutuslauasahtlis oli aga natuke valuutat – välismaaareiside ülejääk – samuti üsna palju kasutamata kirjamärke, mida polnud puudutatud. See tekitas mulle ebakindla tunde – kas olid need väga korralikud karsklased-murdvargad või oli tegemist mõne salateenistuse operatsiooniga? Ma usun, et viimased võib-olla oleksid jälgede segamiseks ühte ja teist segamini ajanud, võib-olla ka midagi ära viinud. Ma pole kunagi selles selgusele jõudnud – oli tükk aega kõhe tunne.

Teine kummaline episood pärineb ajast enne Eesti taasvabanemist, kui ma võtsin Taani lehtedes väga agaralt Eesti vabaduse kaitseks sõna. Siis oli mul veel natuke kuulmist. Ühel sügisõhtul helistas Kopenhaageni sadamast keegi eestlane-meremees ja kutsus mind sadamasse: tal olevat mulle üle anda midagi minu Varstu õe käest. Vastasin, et ma ei taha nii hilja välja tulla, pealegi on meilt Kopenhaageni umbes 20 km, aga tuleksin hommikul ja võtaksin poja kaasa. Selle peale tuli vastus, et laev peab juba hommikul vara välja sõitma. Siis panin ette, et ta võiks selle saadetise mõne kohaliku inimese kätte jätta – ta helistas nähtavasti ühest restoranist. Selle peale ei saanudki vastust, kõne katkes, aga kahtlus jäi. Minu skepsist kinnitas mu öde, kes vastas kirjalikule küsimisele, et ta pole mulle midagi saatnud.

Olen oma eluteekonnal kohanud palju häid inimesi. See algas koolipõlves ja jätkus hiljem mu eksirännakutel. Mu pagulasaastatel on eesti, taani ja muudest rahvustest sõbrad aidanud mul leida oma kohta elus, anda oma panust – tõsiselt ja tasakaalukalt. Mul on olnud õnnelik perekonnaelu, head suhted oma kaastööliste ja kolleegidega, mida suhteliselt vähesed negatiivsed elamused pole suutnud varjutada.

Lõpetan need hüplikud mõttemõlgutused tänutundes – tänuga kõigile nendele, kes mind rasketel hetkedel on aidanud ja minuga rõõmutunde jaganud. Suur osa neist on elavatena ainult mu mälestuste vallas, aga nad kõik on mu elu kulgemise lahutamatud osad – kuni ma ise kord mälestuste valda rändan.

Birkerød, 28. detsembril 1991. a.